Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe'nin "Felsefenin Karşılığı" Kavramı Açısından Analizi

Prof. Dr. Necmettin Tozlu – Doç. Dr. Vefa Taşdelen

Giriş

Süleyman Hayri Bolay, günümüzün önde gelen felsefecilerindendir. Onun özgün yanlarından biri, Batı felsefesine olduğu kadar, İslam felsefesine, Osmanlı ve Çağdaş Türk düşüncesine de verdiği dererdir. Bu konuda verdiği derslerle ve yaptığı çalışmalarla özgün bir tutum ortaya koyar. Yerli felsefe tutumlarına karşı geliştirdiği duyarlığın gerekçesini şöyle açıklar: "Senelerden beri çeşitli üniversitelerde Batı felsefesi ile ilgili olarak muhtelif dersler verdim. Bu arada öğrencilerin, Aristo, Descartes, Leibniz, Kant, Hegel, Comte, Bergson gibi filozofların fikirlerini anlattıkça, "Hocam her gelen hoca bunlardan bahsediyor, bıkkınlık geldi; bize bu dersler, her gün aynı yemekleri yiyormuşuz gibi geliyor; bizim kimsemiz yok mu? Biz kimiz? Biz düşünemeyen bir millet miyiz? Bizi millet olarak Batı biliminin ve düşüncesinin ebedi bir hoparlörü mü yapmak istiyorsunuz? Büyük olsun veya olmasın biraz da bizim düşünürlerimizden bahsetseniz." tarzında taleplerle karşılaşıyordum. Öğrencilerinin ve beklide her birimizin bir şekilde kendi içimizde yaşattığımız bu duyguların teşvikiyle, Bolay, Hacettepe Üniversitesinde, daha sonra da Gazi Üniversitesi'nde Osmanlı ve Cumhuriyet döneminin felsefi birikimini yansıtacak, *Klasik Osmanlı Düşüncesi*, *Çağdaş Türk Düşünürleri* gibi dersler vermeye başlar. Daha sonra bu derslerin birikimini çeşitli makalelere dönüştürür. *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*'de yer alan yazı ve düşünceler, bu derslerde gelişmeye ve şekillenmeye başlar. "İskendername'deki Felsefi Fikirlerin Tahlili", "Hermeneutik ve Osmanlı'da Tefsir", "Kemal Paşazade'nin Tarih Anlayış", "Garip Bir Osmanlı Düşünürü: Cebbar Kulu" başlıklı yazılar, bu derslerin ürünü olarak görülebilir. Ayrıca söz konusu kitapta yer almayan, Bolay'ın farklı başlıklarla yayımlamayı düşündüğü çağdaş Türk düşüncesine ilişkin yazdığı, Ziya Gökalp, Mehmet Akif, Yahya Kemal, Hilmi Ziya Ülken, Cemil Meriç, Ahmet İman, Hilmi Yavuz gibi yazılar da aynı duyarlığın ürünü olarak görülebilir. Bolay, felsefe ve düşüncenin canlı dokusuyla temas etmek anlamına gelen bu çalışmalarıyla, alışılmış felsefeci tipinin aksine, kendine özgün bir tutum ortaya koyar.

(1) Felsefenin Karşılığı Açısından Felsefe Meşguliyeti

Felsefe, bizde bir karşılığı varsa, bize bir şey söyler, tanıdık gelir. Çünkü o bilim gibi değildir. Bir bilim gibi öğretilemez, okutulamaz. Böyle olursa, sıkıcı ve önemsiz bir söz yığınına dönüşür. Felsefe, her yönüyle bir kültür içinden çıkar, bir değerler alanından türer;

içinden çıktığı kültürün izlerini taşır. Bu anlamda, kitabi bir bilgi olmanın ötesinde, yaşayan, nefes alıp veren, kanlı canlı bir kültür nesnesidir. Ona "dışarıdan gelen" ithal bir nesne olarak baktığımızda, bizdeki karşılığını ve anlamını kaybederiz. Böylece hakkında ne kadar bilgiye sahip olursak olalım, onun değerler dünyasından uzaklaşırız.

Entelektüel, bir toplumun sorunlarını çözen, tıkalı damarlarını açan, ufkunu aralayan bir bilinç tutumudur. Bu bilincin yetişebilmesi, kendine özgü bir eğitimi ve ortamı gerekli kılar. Bugün Batı kültürü, sıradan eğitimiyle bile, Thales'e, hatta onun daha da ötesine, mitolojiye kadar rahatça, gidebilmektedir. Bu, en çok devrimci, en çok reformist olunan dönemlerde bile böyledir. Aldığı dil, tarih ve uygarlık eğitimiyle, sıradan bir Batılı, Avrupa kültürünün köklerini derinden özümseyebilmektedir. Bu da beraberinde sağlam, köklü, soylu ve gelecek duygusu olan bir duruşu getirmektedir. Kökleriyle olan ontolojik bağını kuramayan, geçmişe doğru izini süremeyen bir bilinç, geleceğe doğru da yönelemez. Şimdi ve buradaki varoluşunu da anlamlandıramaz. Bir toplum, eğer yüz yıl öncesi ile bağlantı kuramıyorsa, o kültürün bilinç durumunda, algılayış biçiminde önemli sorunlar var, zihni önemli travmalar yaşanmış demektir. Toplumsal bilincimiz, bu travmanın derin izlerini taşır. Bu tür bir zihin ortamında, felsefe, sanat, edebiyat, psikoloji, sosyoloji, tarih, ilahiyat gibi temelini kültür dünyasında bulan çalışmaların gelişmesi, önemli eserler vermesi zordur. Çünkü bu çalışmalar, bir gelenek ve tarihsel birikim üzerinde ortaya çıkar; kültürel bir birikim üzerinde varlık kazanır; belirli değerleri varsayarlar. Felsefe, kendini kendi tarihi ile, kendi dili ile, kendi bilinci ile, kendi yaşantısı ile, kendi hisleri ile, kendi karakteri ile üreten bir etkinliktir. Yüz yıl öncesiyle irtibat kurmakta zorlanan, kaynakları özümsemekte güçlük çeken bir zihin, aydın ve filozof yetiştireme konusunda da zorluk yaşar. Felsefe yapmak, bilim yapmak gibi bir şey değil, kültürel bir tutumdur. Felsefe eylemi, kendini bir kültür (dil, tarih, gelenek, değer, ahlak) üzerine inşa eder. Zeminsiz bina olmayacağı gibi felsefe de olmaz.

(2) Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe

Süleyman Hayri Bolay'ın çağdaş düşünce yapılarının temelini oluşturan temel eseri *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe* adlı çalışmasıdır. 2005 yılında yazalar birliği fikir ödülüne layık görülen çalışma, yazarın çalışmalarındaki özgün yanlarından birini oluşturur. Zira Osmanlı adını felsefe ile birlikte duymak, nedense kulaklarımıza ve algı biçimimize yabancı gelir; sanki koskoca Osmanlı 600 yılı aşkın bir saltanat döneminde hiç düşünmemiş, hiş düşünce eseri ortaya koymamış, felsefi içerikte bir eser meydana getirmemiş gibi. Osmanlı, bunca yıl ayakta kalmışsa, bu kadar kültür ve medeniyet ürünü ortaya koymuşsa, bunun felsefi ve düşünsel bir zemini de vardır, olmalıdır. Onca mimari eserin, onca medresenin, eğitim kurumunun, onca kitabın, divanın, onca mimari eserin, onca sanat eserinin, onca kültürel birikimin, rastlantısal olarak, hiçbir düşünceye dayanmadan ortaya çıktığını düşünmek kendi içinde tutarlı olmaz. Hal böyle olunca, iş bu düşünsel yapıyı, bu dünya görüşünü, arayıp ortaya çıkarmaya kalır. Süleyman Hayri Bolay, söz konusu eseriyle böyle bir kazı eylemine girişir. Bunu felsefenin yaşayan damarlarını bulmak adına bir araştırma olarak da değerlendirebiliriz, yerli felsefe imkânları üzerine bir deneme olarak da görebiliriz. Bolay, eserinde yalnız geçmişteki kimi düşünce hareketlerini değil, aynı zamanda gelecekteki entelektüel potansiyelimizi de irdeler.

Bu çalışmayı önemli kılan, bir felsefe tarihi çalışması olmanın ötesinde, bir görüşü, bir duyarlığı, bir felsefeyi, bir umudu ifade etmesidir; felsefi kimliğimize, felsefi hafızamıza, felsefi bilincimize yönelik. Tabii, kitabın başlığında yer alan "Osmanlılar" sözü bile, zihinsel bir yabancılaşmayı ifade etmekte, karşımıza "yabancı gibi duran" bir kimliği ve bilinci çıkarmaktadır. Onu bir nesne gibi görüp, "*Osmanlılarda felsefe var mı yok mu?"*, diye sorduğumuzda yanılırız. Aslında sorunun tam karşılığı sudur: Bizde felsefenin karşılığı nedir? Felsefenin neresindeyiz, felsefe bizim neremizde? Bugün, Osmanlı'nın mirasını hesaba

katmadan, henüz bir asrı tamamlamamış bir varoluş deneyimine dayalı olarak, bizde felsefe var mı, yok mu, sorusunu cevaplamak imkânsız olacaktır. Zira felsefe, birikim demektir, dil demektir, yazı demektir, gelenek demektir, tarih demektir, yaşantı demektir. Laboratuarda üretilir gibi felsefe üretilmez, laboratuarda üretilir gibi dil üretilmez, sanat edebiyat üretilemez. "Ot bile kendi kökü üstünde biter" atasözü, kendi halince, gelenek olmayınca otun bile bitmeyeceğini söyler bize. Kaldı ki, felsefe bir sürekliliği, bir devamlılığı, bir canlılığı gerekli kılar. Geçmişe bakışımız, bugünü anlama ve yaşamada önemli bir hareket noktasıdır. Geçmişe ve geleneğe bakış tarzımız, kültürü, hayatı ve varoluşu yeniden üretmede en büyük dayanağımızdır. Osmanlı'da felsefe sorununu tartışmak, doğrudan bugün felsefe sorununu tartışmak anlamına gelir. Osmanlılarda düşünce ve felsefe hayatını konuşmak, bugünkü felsefi mevcudiyetimizi konuşmak anlamına gelir.

Haklı olarak şu da düşünülebilir: Bir toplumda felsefenin olup olmadığı konusu, bilim adamlarının kararına bağlı bir şey değildir. Onların var demesiyle var, yok demesiyle de yok olmaz. Bu, tabii ki böyledir. Felsefe kendisini, verilen eserlerle ortaya koyar; onun var ya da yok olması, bir "karar" meselesi değildir. Filozoflar, yapılan felsefeler, bir toplumda felsefe olup olmadığı yönündeki soruya cevap olur. Yalnız, Bolay'ın da işaret ettiği gibi, bizim kültür tarihimizde ilginç bir husus vardır: Biz bu eserlerin olup olmadığını denetleyemiyoruz, kültür tarihimiz ile iletişime geçemiyoruz, oradan beslenemiyoruz. Köprüler atılmış durumda. Irmağın bir kenarında, geçmişe doğru uzayıp giden kültürel ve tarihsel bir birikim, bir yanında şimdiki zamanın dar ufukları arasında sıkışıp kalmış, geçmiş ve gelecek duygusundan yoksun bir şekilde bir şaşkınlığı ve kültürel travmayı yaşayan bizler yer almaktayız. Kendi tarihimizden, sanki yabancı bir dil ve kültürden söz eder gibi, "Osmanlılar" diye bahsediyoruz. Bu da bize geçmişin kapılarını açmıyor; geçmişin mirası şimdi ve burada "temellük" etmiyor. Oysa felsefe, sanat, edebiyat, düşünce denilen şey, bir birikimdir, bir tarihtir. Kendi birikiminin ve tarihinin dışında ne edebiyat vardır, ne de felsefe. Dolayısıyla, onlarla işletişime geçebilmek, onlardan yararlanabilmek, onları tanıyabilmek için, kendi kültür dilini bilmek, tarih içindeki sürekliliği koruyabilmek gerekir. Fakat bu bugün aşılmaz bir güçlük olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabii ortada bir trajedi, hatta komedi vardır. Felsefenin varlığı ve yokluğu tartışmalarından önce aslında görülmesi gereken bir hesaptır bu. Var diyenler için de, yok diyenler için de aşılması gereken engel, yapılması gereken şey, geçmişin birikiminin özümsenmesidir. Bu birikim özümsenmeden, söylenen her şey boş ve geçersiz olacaktır.

Tabii ki, bir Osmanlı felsefesinden söz etmeden önce, bir felsefe tanımı yapmak kaçınılmaz görünüyor. "Osmanlı felsefesi" derken ne anlamamız gerekir? Nasıl bir zihinsel aktivite, düşünsel bikrimle karşı karşıyayız? Felsefe, kavram olarak bile kendi içinde tek tip bir felsefe anlayışı ortaya koymaz; farklı felsefe tanımları ve tutumları vardır. Bolay, bu soruları netleştirmek için, öncelikle felsefi düşüncenin koşullarını ele alıyor kitabında. Nedir bir düşünceye felsefe olma özelliği kazandıran şey? Hangi özelliklerinden dolayı, bir düşünce felsefi nitelik kazanır? Bir düşünceyi "felsefi" yapan şey nedir? Bolay'a göre, felsefi düşünce rasyonel bir tavrın, bilimsel bir bakışın, temellendirme çabalarının ürünüdür. Onun olabilmesi için bir düşünce zemininin ve özgürlük ortamının olması gerekir. Felsefeyi bilen ve öğreten üstatların olması gerekir. Bir düşünce geleneğinin olması gerekir. Bir desteğin (toplumsal ve politik) olması gerekir. Bolay, bu ölçütlerin, Osmanlı düşünce yapısında olup olmadığını tek tek araştır. Sonuçta, Osmanlı toplumunda felsefenin bulunduğu yargısına ulaşır. Ona göre, Osmanlı'da rasyonel, mantıksal bir düşünce vardır. Felsefenin sosyal ve siyasi bir zemini vardır. Osmanlı'da felsefeyi bilen ve öğreten üstatlar da vardır. Felsefenin önemli koşullarından olan, düşünce geleneği konusunda ise, yine olumlu bir cevap verir. Bolay, Osmanlıdaki felsefe karşıtı tutumu da Naili'nin bir beyiti ile örnekler: "*Hürmet ü felsefeden eyle azer / Evliya nüshasına eyle nazar*." Bu tür felsefe karşıtı tutumların olması, felsefe duygusuna zarar vermez. Bu tür tutumlar diğer ülkelerde de görülebilir. Kaldı ki felsefe, her zaman kendisine karşı bir tutumu varsayar ve bunu kaldırabilecek esnekliktedir.

Bolay'ın, kitabının başlığında "düşünce" ve "felsefe"yi bir arada kullanmasının anlamı ne olabilir acaba? "Bakın, felsefe yoksa düşünce var" mı demek istemektedir, böyle bir tereddüdü mü içermektedir? Böyle bir yorum yapılabilir, ancak Bolay, çabasını, ortaya koyduğu metodoloji ile Osmanlı toplumunda felsefenin mevcudiyetini ispatlamaya adar. Ama yine de şöyle bir sorun çıkar ortaya: "Osmanlılarda felsefe vardır" demekte bir sakınca yok. Bunu isteyen herkes söyleyebilir. Eğer varsa, o zaman bu filozoflar ve verdikleri eserler nerde? Bu tabii ki, Osmanlı'da felsefe vardır, tezi karşısında sorulabilecek temel bir sorudur ve tezin geçerliliği de bu soruya verilecek cevapta ortaya çıkar. Bu sorunun bir cevap bulması da, daha önce başka sorulara cevap verebilmekle mümkün olacaktır: Felsefe derken ne anlıyoruz? Ne tür düşünceye felsefi düşünce diyoruz? "Osmanlılarda felsefe" kavramı, Batı tarzı yapılan bir felsefeyi mi, yoksa kendine özgü bazı özellikleri bulunan bir düşünce biçimini mi ifade eder? Edebiyat, tarih, ilahiyat eserlerini de felsefi duyarlık açısından inceleyebilir miyiz? Bu noktada, felsefenin olup olmadığını tartışmak çok da yararlı görünmez. Sonuçta bilim adamlarının vereceği kararla olacak bir şey değildir bu. Sorun aslında felsefe eserlerinin olup olmadığı, varsa bunların hangileri olduğudur. Bu kültür dairesinde üretilen eserlerin batı kültürü içinde üretilen eserlere benzeyip benzemediği, felsefenin ölçütü olarak farklı kriterler alınıp alınamayacağı, dahası nelere felsefe deyip nelere felsefe diyemeyeceğimiz sorunudur. Bolay, felsefenin olup olmadığı yönündeki soruyu cevaplayabilmek için Osmanlı'dan kalan tarihsel kültürel mirasla bağlantı kurabilme sorununu öne çıkarır, haklı olarak. Neye felsefe deyip neye diyemeyeceğimiz konusunda çeşitli kriterler belirler, bu konuda, sonradan gelenler için bir metodoloji oluşturur; kitap içinde ele aldığı kimi isim ve eserleri bu kriterler açısından inceler.

Bolay, çalışmada, "Osmanlı'da felsefe vardır", tezini örneklemeye çalışır. Metodolojiye ayrılan ilk kısımdan, "İskender-name", Hermeneutik ve Osmanlıda Tefsir", "İbn Kemal'in Tarih Anlayışı", "Garip ve Sorgulayıcı Bir Osmanlı Düşünürü: Cabbar Kulu", "Tehafüt Tutkusu" üzerine yapılan incelemeden de anlaşılacağı üzere, "Osmanlı felsefesi" sözünden, Batı felsefesinden kısmen de olsa farklı bir şeyi anlamak gerektiği sonucu ortaya çıkar. İşte tam da bu noktada, Bolay'ın sorduğu bir soru da şudur: Osmanlı'da ne tür bir felsefe vardır? Konuyu aydınlatması açısından bu da önemli bir sorudur. Bolay, kendi düşünsel birikimimizi, Batılı kavramlar ve felsefe kriterleri açısından değerlendirmenin (kaldı ki orada da bir değil, pek çok felsefe anlayışı vardır) yanlış olacağını düşündüğünden, bu konuda yeni bakış açılarına, yeni kategorilere, yeni kriterlere ihtiyaç duyulduğunu söyler. Batılı kavram ve ölçütlerle değil, Osmanlı felsefesinin kendi doğasına uygun ölçütlerinin olması gerektiğinden söz eder. Bu nedenle, daha çok, Osmanlı felsefesinin kendine özgü yapısını belirleyecek bir "metodoloji" ortaya koyma amacı güder. Bu amaca yönelik, felsefenin özünü veren kriterler oluşturur.

Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe kitabı, geçmişle günümüz arasında bir köprü kurmaya, toplumsal bilincimizi tazelemeye, entelektüel ortamımızı, zihnimizi canlandırmaya yönelik bir çabada bulunuyor. Birbirinden önemli soruları ve yazılarıyla, felsefenin bizdeki karşılığını arıyor: Osmanlı'ya nasıl bakmalı, Türk ve Osmanlı düşüncesinin sınırları nedir, Türk ve Osmanlı düşüncesi niçin araştırılmalıdır, Osmanlı felsefesi ya da düşüncesi derken bunu Batılı anlamda mı yoksa farklı bir anlamda mı kullanmalıyız? Bolay, bu sorulara bir cevap üretiyor çalışmasında, ama daha çok bir metodoloji ortaya koymayı amaçlıyor. Osmanlı'da düşünce hayatının ve felsefenin nasıl araştırılması gerektiği hususunda ipuçları veriyor, metodolojik ilkeler ortaya koyuyor, bu ilkeleri bizzat yaptığı araştırmalarla örnekliyor. Bu şekilde bir Osmanlı felsefesinin imkânlarını araştırıyor. Bu önemli bir çaba olarak görülmeli. Zira kendi tarihinden yoksun, bir felsefe de yoktur. Eğer sizde felsefenin bir tarihi yoksa, düşüncenin bir geleneği yoksa, kendisi de yoktur. Var gibi görünse de yoktur. Bu durumda, bütün ciddi bakışların arkasında büyük bir boşluğun, yapılan işin de tiyatral bir gösteri olduğu görülebilir. Bu nedenle, Süleyman Hayri Bolay'ın çalışmasını, felsefenin kültür tarihimizdeki yerini netleştiren, içini dolduran bir çalışma olarak görmek gerekir. Felsefeyi kendi felsefem haline getirdikçe, benim için anlamlı olur, kendi içeriğini benim için göstermeye ve anlaşılır

hale getirmeye başlar. Aksi halde cümleler ve kelimeler yığından farkı kalmaz. Zira *felsefe kendi dilini konuşanın diliyle konuşmaya başlar*. Süleyman Hayri Bolay'ın kitabı, içerik olarak hiçbir şey söylemese bile, niyet olarak felsefe açısından bir ödevi yerine getirmiş olur. O da felsefeyi benim için anlamlı ve anlaşılır kılabilecek tarihsel ve kültürel bakışın gerekliliğini açıkça ortaya koymasıdır.

SONUÇ

Osmanlılarda felsefe var mı? Bu soru karşısında iki cevap ortaya çıkıyor: Biri, "tabii ki var", diğeri "tabii ki yok", diyor. Hem var, hem de yok diyenlere düşen bir görev var öncelikle: Osmanlı'nın mirasını, yazılı eserlerini, kütüphanelerini, şehirlerini, sanat eserlerini araştırmak ve anlamak gibi bir görev. Ancak bundan sonra, Osmanlı'da felsefenin varlığı ya da yokluğu konusunu tartışmak anlamlı olabilir.

Gerçek şu ki, felsefe bir dil ve kültür olayıdır. Var demekle var, yok demekle yok olmaz. Ama yine de bakışımız önemlidir. İstersek, kimi fikirleri, kimi yaklaşımları, felsefi formasyon içinde yorumlayıp felsefi değer atfedebiliriz. Yok demekten elde edilecek bir kazanç yoktur. *Yok*'un üzerine bir şey konulmaz. Ama bir şeyler var demek, bir arayış içinde olmak, sadece geçmiş birikimi ile yüzleşmek açısından değil, geleceğin inşası açısından da önemlidir. Felsefecilerimiz açısından Batı felsefesini bilmek önemlidir, ama kendi düşünce ve kültür tarihine doğru bir patika oluşturabilmek de önemlidir. Ve aslında birinciyi yapmak, ancak ikinciyi yapabilmekle anlamlı olacaktır. Kendi tarihinden, kendi ortamından, kendi değerlerinden, kendi sorunlarından kopuk bir felsefe eylemi, havada kalacaktır. Çünkü o, doğa bilimlerinden farklı olarak, hep bir moral dünyada, hep bir değerler ortamında varlık kazanır. Bu ortaya çıkış, onu kendi zeminine bağlar, kendi ortamı ile ilişkilendirir.

Bolay'ın *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe* kitabında ulaştığı sonuç, şu şekildedir: Osmanlıda her dönemde felsefe olmuştur**.** Ona göre, Osmanlı toplumu, filozofluğu, peygamber mesleği olarak görmüş (geleneksel düşüncede, İdris peygamber, hikmetin atası olarak görülür) bir toplumdur. Bu anlamda felsefeye karşı aksi bir tutum düşünülemez. Tabii kutsal tarihten alınan insanları, felsefe ve eğitime yaklaştırmak, hikmete ve irfana yaklaştırmak, olumlu bir felsefe imajının oluşabilmesi açısından önemlidir. Toplumdaki olumsuz felsefe imajının temel nedenlerinden biri, pozitivizm ideolojisinin, felsefe adı altında, insanların inanç ve kültür değerleriyle dalga geçmeleri ve bu değerleri küçümsemeleridir. Asla felsefi olamayacak, olsa olsa ideolojik olabilecek yaklaşımlar, felsefi içerikten uzak, felsefi duyarlığa yabancıdır.

İşin trajik yanı şudur ki, kendi kültür tarihimiz ile irtibat kurmak, bir varoluş sorunu, bir medeniyet sorunu, bir bilinç sorunu, bir zihin sorunu olarak değil, hala bir ideoloji sorunu olarak algılanabilmektedir. Felsefenin bir tarih ve gelenek işi olduğunu bilenler bile böyle davranmakta; "gelenek", "tarih", "Osmanlı", "Osmanlı Tarihi", "Osmanlı Türkçesi", "el yazma eser" gibi ifadelere karşı hesabı verilmemiş ani bir refleksle karşılık vermektedirler. Şunda hiç kuşku yok: Tarih ve gelenekle ilişkinin politik ve ideolojik bir bağlamda ortaya çıktığı toplumlarda, tabii ki felsefe olmayacaktır, tabii ki düşünsel, sanatsal ve felsefi bir duyarlık gelişmeyecektir. Bu tür toplumlarda tabi ki filozof ve aydın, hatta edebiyatçı (şair, hikâyeci, romancı) yetişmeyecektir. İnsanlar eski evlerine, eski yapılarına, eski sokaklarına bir değer duygusu içinde sarılırken, binlerce yıllık dilsel birikimin, ciltler dolusu eserin bir çırpıda yok sayılması, hiçbir mantıkla açıklanamaz. Zira bu cehaletin ve derin yozlaşmaların bile yapamadığı bir şeydir. Bu "budama" tutumu sonucu ortaya çıkan yapay iletişim biçimi, köklü ifadelerin, temel tutumların, sağlam duruşların ortaya çıkmasına imkân tanımaz; bu şekilde günümüz bilincinin beslenme damarları da kurumuş olur. Bu durumda, hadiseler karşısında, bir tutum sergileme, bir duruş ortaya koyma yerine, modaya göre davranışlar, siyasete ve ideolojiye gören yönelimler kendini gösterir. Soy denilen şey 50 yılda, yüz yılda, 200 yılda, 500 yılda

oluşan bir şey değildir. Bir kişi 50 yılda zengin olabilir, ama soylu olamaz; eski bir yalıda oturabilir, ama tarihli olamaz; gelenekli görenekli olamaz.